

**ЗА НЕВЕРБАЛНАТА КОМУНИКАЦИЈА И ЗА НЕЈЗИНАТА
ВАЖНОСТ ВО ОБРАЗОВАНИЕТО
(врз пример на македонски јазик како странски)**

Лидија Тантуровска

*Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“ – Скопје, Скопје,
Македонија*

Клучни зборови: невербална комуникација, македонски јазик како странски, македонски јазик како немајчин.

Апстракт: Како што е познато, јазикот, како средство за комуникација, во себе содржи вербална и невербална комуникација, за што се посветени голем број истражувања.

Последниве децении се посветува внимание и на методиката и на методологијата на учење странски јазик, за што се залага и Советот на Европа, особено по објавувањето на Заедничката европска референтна рамка (ЗЕРР) за јазиците: учење настава и оценување. Во ЗЕРР се собрани теориските и практичните искуства на: учење, настава и оценување на еден јазик, акумулирани од 1971 до 2001 година (до нејзиното објавување). Најпрвин, во трудот, се осврнуваме на феноменот невербална комуникација, па на освртот за невербалната комуникација во Заедничката европска референтна рамка и на крајот акцентот го ставаме на невербалната комуникација при учењето македонски јазик како друг, странски, немајчин, при што се анализа имплементацијата на вештините во невербалната комуникација (форми, средства, различни видови: говорот на телото, слики, бои и сл.).

**ON NON-VERBAL COMMUNICATION AND ITS IMPORTANCE
IN EDUCATION**

(using the example of the Macedonian language as a foreign language)

Lidija Tanturovska

*Institute of Macedonian Language Krste Misirkov" - Skopje,
Skopje, Macedonia*

Keywords: non-verbal communication, Macedonian language as a foreign language, Macedonian language as a non-native speaker.

Abstract: Language is well known as a means of communication that covers both verbal and non-verbal communication, to which a large array of research has been devoted.

In recent decades, attention has been paid to the methodology of learning a foreign language, which is advocated by the Council of Europe, especially after the publication of the Common European Framework of Reference (CEFR) for languages: learning, teaching and assessment. CEFR has included the collected theoretical and practical experiences of: learning, teaching and evaluating a language, accumulated from 1971 to 2001 (up to its publication). In the paper, we shall first refer to the phenomenon of non-verbal communication, then provide review of nonverbal communication in the Common European Reference Framework. Finally we shall focus on non-verbal communication when learning Macedonian as a foreign, non-native language, while also analysing the implementation of skills in non-verbal communication (forms, means, different types: body language, images, colours, etc.).

Комуникација е процес на размена на информации со заеднички систем од симболи. Комуникацијата се одвива меѓу различните субјекти. Нејзиниот предмет се проучува во рамките на комуникологијата.

Невербалната комуникација е предмет на анализа во различни научни дисциплини (психологија, медицина, социологија, антропологија, педагогија, економија, етнологија, лингвистика итн.), каде што се дефинира соодветно.

Во рамките на комуникологијата, како одделна научна дисциплина, се смета дека комуникацијата може да биде вербална и невербална.

Едно од основните дејности на човекот е општењето со другите, при што, при говорната комуникација, секоја порака, покрај зборовите, содржи уште и две компоненти: користењето на гласот (тонот на гласот, неговата боја, брзината на зборувањето, гласноста, изговорот, паузите при зборувањето итн.) и користењето на телото (мимика и гестикација). Невербалната комуникација се состои од мноштво знаци, од кои секој има свое значење. Се користат за изразување емоции при комуникативниот акт, кои можат да бидат свесни и несвесни. Во голем дел од истражувањата се изведуваат различни процентуални соодноси на деловите на пораката при комуникација. Еден таков пример е оној што го дава англискиот комуниколог Алберт Мехрабијан (Albert Mehrabian): 7% – вербален дел, 38% – вокален дел (тонот на гласот и неговите промени) и 55% – невербална комуникација. Во литературата се среќаваат и процентите: 93% – за невербалната комуникација, наспроти 7% – за вербалната комуникација итн. Се смета дека постојат 700 000 форми на наевербална комуникација, кои се групираат во определен број категории. Една таква поделба е: *контакт со очите, изразот на лицето, движењето на главата, гестовите и движењето на телото, држењето на телото, оддалеченост, однесувањето при дојр со рака и сл.*

Како прва книга во која се зборува и се пишува за невербалната комуникација (за говорот на телото) се смета „Изразите на чувство кај

луѓето и кај животните“, објавена во 1872 година од Чарлс Дарвин (Charles Darwin).

Како дигресија, овде треба да се спомене и појавата на немите филмови на почетокот од 20-тиот век, чиј синоним за нив е актерот Чарли Чаплин. Во неговите неми филмови единствена е невербалната комуникација (ако не се смета музиката во заднина).

Подоцна излегуваат бројни истражувања од различни научни дисциплини. Основното прашање што го поставувале при проучувањето на невербалната комуникација е дали невербалните сигнали се: вродени, научени, условени генетски или стекнати на друг начин. Од резултатите на најразлични истражувања се доаѓа до заклучок дека повеќето невербални однесувања се научени, а само мал број елементи спаѓаат во посебни, вродени категории. (На пример, никој не го учи бебето да плаче или да се смее, форми што се речиси универзални.) Австрискиот етнолог Иренос Ајбл-Ајбесфелд (Irenaus Eibl-Eibesfeldt) открил дека и кај децата родени слепи или глуви, насмевката се јавува независно од учењето и од однесувањето. Од друга страна, пак, невербалната комуникација, како на пример: значењето на бојата или на определени гестови, се разликува од култура до култура.

Невербалната комуникација фундаментално се разликува од вербалната. Во најголем дел таа е „потешка“ за проучување зашто се јавува, пред сè, спонтано. (Најчесто, да ги подигнеш веѓите, да поцрвенеш и сл. – е спонтанa реакција). Иако, понекогаш, изразот на лицето или говорот на телото може да биде обмислено, со намера, во следна ситуација/во следни ситуации (кои се во поголем процент) ќе биде спонтан. Оттаму се дефинирањата за „женската интуиција“, која се должи на фактот дека жените имаат поголема перцепција од мажите, односно имаат „остро око“, што пак се должи на способноста за загледување во ситни детали итн.

Нашето истражување ќе го насочиме кон тезата дека невербалната комуникација ја има и во образовниот систем. По овој повод, ќе се задржиме на нејзината функционалност при учењето друг, странски јазик, врз примерот на македонскиот јазик како странски.

Пред да ги дадеме нашите размислувања за конкретната класификација и за анализата на невербалната комуникација при процесот на учење странски јазик, ќе споменеме дека и учителот/наставникот/лекторот има важна улога при невербалната комуникација на часот.

Во педагошките истражувања посебно внимание му се посветува на наставникот, кој, при влегувањето на час, воспоставува интеракција со учениците и тоа прво со невербални знаци, како што се: *погледот, изразот на лицето, насмевката, движењето на телото, особено на рацете* итн. Учениците веднаш ги дешифрираат овие знаци, особено ако станува збор за прва средба (на пример, кај првачињата), дали станува

збор за смирена, доброрасположена, мила, заинтересирана личност (наставник) или е сосема спротивното, односно сосема нешто друго¹. Ако се воспостават вибрации (како што се нарекува), наставникот ќе има поголемо влијание меѓу учениците. Во вакви ситуации, како важен сегмент се очите (поточно погледот), устата, изразот на лицето од страна на наставникот, од една страна, и на повратната информација на учениците – од друга страна.

Според сето нафрлено досега, ќе се обидеме да дадеме една нацрт-класификација на невербалната комуникација при учењето македонски јазик како друг, втор, странски, немајчин јазик.

Учењето странски, друг, немајчин јазик е процес во кој треба да се научи и да се усвои јазикот заедно со (или преку) културата на државата чиј јазик е мајчин/прв јазик итн. Веднаш да подвлечеме дека е различно учењето странски јазик во својата средина (каде што е тој – прв, мајчин), наспроти во друга (туѓа) средина.

Акцентот го ставаме на усвојувањето методска единица на учење на час, каде што препознаваме:

1. учење од предавање (од наставник/учител/лектор – од човек, преку интеракција) со помош на презентација и сл.;
2. учење од книга (од: учебници, граматика, работни тетратки, речници, помошен материјал итн., односно од сите печатени материјали).

1. При учењето од наставник/учител/лектор комуникацијата се одвива меѓу поединец и поединец; односно меѓу поединец и група, каде што наставникот/учителот/лекторот е во „надредена“ улога. Комуникацијата, секако, е пред сè, вербална, меѓутоа потпомогната со голем процент на невербална комуникација: наставникот, учителот, лекторот внимава при изговорот на секој глас, потоа на интонацијата на реченицата итн. Од друга страна, изразот на лицето и рацете се постојано активни кај наставникот/лекторот, како при предавањето, така и при одговарањето на ученикот/студентот. (На пример, наставникот може да му помогне при изговор на ученикот/студентот, да клима потврдно со главата за да го охрабри и сл.).

2. Познато е дека при учењето странски јазик се користат најразлични печатени материјали (учебници, прирачници, помошен

¹ Како дигресија, ќе споменеме еден пример, кога прваче, по првото здогледување на својата идна наставничка на првата заедничка средба на првачињата (кога се читаат имињата на првачињата и се покажува наставничката на неговото одделение), смета дека таа е лоша, поради тоа што во ниту еден момент не се насмеала, а како одбивност ја наведува и црната боја на нејзиниот фустан.

материјал итн.) во кои, покрај испишаните зборови (кои можат да бидат со зацрнети, со накосени или со подвлечени букви), за полесно, визуелно учење, се среќаваат, пред сè, графикони и табели. Од големиот број учебници, прирачници и граматика за учење македонски јазик како странски, ќе наведеме дека во првиот период од создавањето на Семинарот за македонски јазик, литература и култура, првите учебници што се печателе наликувале на гореописаните, поточно визуелноста на текстовите се гледала најмногу во одвоеноста на примерите и задачите за проверка на знаењето, како и на графиконите и табелите, во кои најчесто биле испишани накосо и прегледно граматичките форми итн. Меѓутоа, она што е карактеристично за ваквите учебници е што определен број автори и многу подоцна остануваат да печатат книги (учебници, прирачници и сл.) по истиот образец. Тука ќе ги наведеме (хронолошки) следниве публикации: Лилјана Минова-Ѓуркова, *Македонски јазик за странци (морфолошко-синтаксички и лексичко-стилистички вежби)*, Ск. 1961; Ружа Паноска, Александар Џукески, *Прирачник за лекторски вежби по македонски јазик*, Ск. 1970; Д-р Ружа Паноска, *Современ македонски јазик (прв дел)*; Ruža Panoska, Aleksandar Džukevski, *Handbook for the Study Macedonian Language*, Ск. 1971; Ск. 1974; Лилјана Минова-Ѓуркова, *Прирачник за лекторски вежби по македонски јазик*, Ск. 1977; Лилјана Минова-Ѓуркова, *Македонски јазик за странци*, Ск. 1977; Жарко Бошњаковиќ, *Македонски јазик*, Нови Сад, 1980; Кирил Конески, *Македонски јазик за странци (среден курс)*, Ск., 1985; Д-р Ружа Паноска, Александар Џукески, *Македонски јазик за странци (почетен курс)*, Ск. 1984; Д-р Ружа Паноска, *Современ македонски јазик*, Ск. 1994; Кита Бицевска, *Почетен курс по македонски јазик за странци*, Ск. 1995; Кирил Конески, *Македонски јазик за странци*, 2000; Лилјана Минова-Ѓуркова, *Македонски јазик за странци*, Ск. 2000; Рина П. Усикова, *Македонски јазик*, Сл. 2000; Лилјана Минова-Ѓуркова, *Македонски јазик за странци*, Ск. 2006 и др. Во некои од поновите наведени единици, може да се најде и некој додатен дел во вид на илустриран цртеж. Книгата на Илија Чашуле, *Ајде да учиме македонски*, Sydney 1990, е од оние во кои се наоѓаат дополнителни (екстралингвистички) знаци, како на пример: нотите на познати македонски песни итн.

Во втората група ќе ги вброиме следниве учебници и учебни помагала: Марија Кусевска, Лилјана Митковска, *Зборуваше ли македонски?*, Ск. 1995; Елени Бужаровска, Татјана Гочкова-Стојановска, *Зборуваше ли македонски?*, Ск. 1995; Виолета Ајдинска-Папазовска, *Добре дојдовите на македонски јазик*, Ск. 1999. Christina E. Kramer, *Macedonian/Maкедонски јазик*, The University of Wisconsin Press, 2537 Daniels Street, Madison, WI 53718. (*карта*); Dr Žarko Bošnjaković, *Sa makedonskim u svet*, Beograd, 2005; Лидија Тантуровска, *Вежби и игри Прирачник за*

учење македонски јазик како *сѝрански*, Ск. 2005.; Wolf Oschlies, *Lehrbuch der makedonischen Sprache in 50 Lektionen*, Verlag Otto Sagner, München 2007; Роза Тасевска, *Македонски без мака*, Ск. 2007; Биљана Биновска, *Македонски за сѝранци*, Ск. 2008; Татјана Гочкова-Стојанова, Искра Пановска-Димкова, *Учебник ѝо македонски јазик за сѝранци*, *Божилак*, Ск. 2012; Гордана Алексоска, *Учебник ѝо македонски јазик за сѝранци*, *Суница*, Ск. 2012; Анета Дучевска, Симон Саздов *Учебник ѝо македонски јазик за сѝранци*, *Виножито*, Ск. 2012 итн. Карактеристично за оваа група е дека кај овие учебници можат да се најдат слики (особено во боја), стилизирани цртежи итн., па дури и географска карта, како што е посочено и кај Крамер, а книгата *Вежби и игри*, *Прирачник за учење македонски јазик како сѝрански* (Тантуровска 2005) е целата со табели, графикони, слики и сл., што всушност е и основата цел – да бидат помошни материјали на часот за учење македонски јазик како странски.

Може да се каже дека поновата тенденција е учебниците да се привлечни, со голем број слики, така што наликуваат на сликовници.

Кон ова можеме да ги додадеме и насловните страници на учебниците, на прирачниците итн., кои се дел од невербалната комуникација во наставата по странски јазик. Особено сакаме да потенцираме дека пораката што се испраќа преку нив, не зборува само за материјалот што е во публикацијата, туку и повратно, многу зборува и за авторот на тоа дело.

За учењето странски јазик и за развојот на методиката и на методологијата на овој процес особено се залага Советот на Европа, па оттаму произлезе печатењето на *Заедничката евројска референтна рамка (ЗЕРР) за јазициите: учење настава и оценување*. Во ЗЕРР се собрани теориските и практичните искуства на учење, настава и на оценување на еден јазик, акумулирани од 1971 до 2001 година (до нејзиното објавување). Во документот пишува дека *заедничката евројска рамка обезбедува заедничка основа за изработка на предметни содржини, сѝудиски програми, испити, учебници итн., од областа на учење на јазици во Евроја*. На еден сеопфатен начин таа опишува што треба да научат лицата што учат јазик за да можат да го користат јазикот за комуникација и какви знаења и вештини треба да развијат за да можат успешно да дејствуваат. Во описот се опфаќа и културниот контекст во кој е поставен јазикот, а секако, рамката ги дефинира и рамништата на владеење јазик, кои овозможуваат напредокот на учениците да се мери во секоја фаза од учењето на доживотна основа.

Целта на Заедничката евројска референтна рамка е да ги совлада бариерите во комуникацијата меѓу професионалците што работат во областа на модерните јазици, а кои произлегуваат од различните

образовни системи во Европа. Рамката им овозможува на административните тела од областа на образованието, на составувачите на програмите, на наставниците, на обучувачите на наставници, на испитните тела итн. да размислат за *сојсџвеноиџ начин* (обележено од Л.Т.) на работа за да ги координираат и да ги насочат своите напори кон исполнување на реалните потреби на учениците, за кои се одговорни. Особено што треба да се истакне е дека со ЗЕРП *не се даваат џоџови модели*, туку напротив, претставува основа и рамка во која може и треба да се движи креативноста за учењето друг јазик.

Во ЗЕРП џ се посветува одделен дел и на невербалната комуникација (ЗЕРП, 2012: 87–88), каде што се издвоени практичните дејства (4.4.5.1) што ги придружуваат јазичните активности (обично директните говорни активности), кои вклучуваат:

- *џосочување*, на пр.: со прст, со рака, со поглед, со движење на главата. (Овие дејства се користат заедно со показни заменки – деиктици за идентификација на предмети, лица итн., како, на пр.: „Може ли да го добијам она? Не, не тоа, она другоно.“);
- *демонстрација*, која придружува показни заменки – деиктици и едноставни глаголи во сегашно време (како, на пр.: „Го земам ова и го прицврстувам овде, вака. Сега ти стори го истото!“);
- *јасновоочливи дејсџва*, кои можат да се земат како познати во некоја нарација, коментар, наредби итн. (од типот: „Не прави го тоа!“; „Многу добро!“; „Оф, не, ти падна!“).

Како што може да се забележи, исказот е неразбирлив ако нема дополнителни невербални елементи.

Невербалната комуникација во ЗЕРП (4.4.5.2) се дефинира како *џаралинџвистџика*, во која се вклучува:

➤ *Говорот на телото*. Паралингвистичкиот говор на телото се разликува од практичните дејства придружени со јазичен исказ по тоа што пренесува конвенционални значења, кои можат битно да се разликуваат од една до друга култура. На пример, во многу европски земји се користат:

- *џесџкулации* (на пр.: стисната тупаница како знак за протест);
- *изрази на лицеџо* (на пр.: насмевка или муртење);
- *џржење на џелоџо* (на пр.: клапнато тело за изразување на очај, или напред навалено тело за изразување на интерес);
- *конџакџ со џоџлед* (на пр.: завереничко намигнување или скептичен поглед);
- *џелесен конџакџ* (на пр.: бакнеж или ракување);
- *џроксемија* (на пр.: стоење во близина или понастрана).

➤ И користењето на ономатопејски звуци, ваквите звуци (или слогови) се сметаат за паралингвистички, „зашто не се дел од

вообичаениот фонолошки систем на еден јазик иако пренесуваат конвенционални значења“. Како пример се наведени:

- „ш-ш-ш“ – за да се замолкне некој;
- „ц-ц-ц“ – за да се изрази неодобрување;
- „пуф“ – за да се изрази гадење;
- „хм“ – за да се изрази сомнеж;
- „бр-р“ – за да се изрази студ;
- „оф“ – за да се изрази болка.

➤ Паралингвистичко се смета и користењето на прозодиските елементи, кои, според ЗЕРР, излегуваат од вообичаениот фонолошки систем во кој *прозодискиите карактеристики на должина, тон и акцент*. На пример:

- *гласоџ*: зарипнат, задишан, пискав итн.;
- *тоноџ*: налутен, плачлив, врескав итн.;
- *гласноста*: шепот, мрmoreње, викање итн.;
- *истраењето*: на пр., мно-о-гу добро!

Многу паралингвистички ефекти се постигнуваат со комбинација на: тонот, траењето, јачината и квалитетот на гласот.

Но, паралингвистичката комуникација не треба да се меша со развиените знаковни јазаци.

Во ЗЕРР има место и за паратекстуалните елементи (4.4.5.3), кои имаат слична „паралингвистичка“ улога во пишаните текстови и тоа следниве средства или елементи:

- *илустрации* (фотографии, цртежи итн.);
- *графикони, табели, дијаграми, броеви* итн.;
- *печатарски елементи* (видови букви, големина на букви, празни места, потцртување, распоред итн.).

Од сето досега кажано, сакаме да нагласиме дека невербалната комуникација е важна при комуникацијата, особено ако некои нејзини карактеристики се одлика на културата на еден народ. Конкретно, во зависност од културата на еден народ, може да се каже дека определени невербални дејства можат да се карактеристика на определен народ. Овде мислиме на потврдниот и на негативниот одговор проследен со невербална комуникација. Како пример ќе го наведеме следново: ако, за повеќето народи во Европа, при потврден одговор, се клима со главата нагоре-надолу, во грчкиот и во бугарскиот јазик се движи со главата лево-десно, а за негативен одговор е обратна ситуацијата. Според тоа, особено е важно и потребно, за усвојување на конкретниот јазик, за одвивање на успешна комуникација, да се научи и оваа културолошка посебност.

Од друга страна, невербалната комуникација има(ше) важна улога и при држењето настава од далечина (за време на пандемијата со новото заболување предизвикано од вирус) во рамките на образовниот систем,

и не само за учењето странски јазик. Имено, физичкото присуство во училишта се замени со настава од далечина, односно од дома. И предавачите, наставниците, лекторите итн. од една страна, и учениците, студентите, слушателите на странски јазик, од друга страна, се наоѓаа(т) секој во својот дом, во своето место на живеење и комуницираа(т) преку интернетска врска. Па, така, преку онлајн платформата Зум (Zoom), иако и претходно имаше други слични онлајн платформи (Скајп – Skype), се одржуваа(т) часови, видеокоференции, онлајн состаноци, чет и сл., па се користи и за лични потреби.

Ако се потсетиме на шесте комуникациски функции што ги издвојува Роман Јакобсон, секоја поврзана со еден аспект од процесот на комуникацијата (емотивна – испраќач, референцијална – содржина, поетска – порака, фатичка – канал, метајазична – код и конативна – примач), е очигледно дека, во оваа ситуација, се менува каналот. Што е она што се случува? Секој корисник е пред својот компјутер и истовремено со можност за звук и за слика е во комуникација со другите учесници (предавачот и слушателите). На екранот има можност да се гледаат сите учесници истовремено. Со компјутерските можности, покрај вербалната интеракција меѓу предавачот и слушателите, има и дополнителни можности: прикачени вежби, текстови, презентации и сл. Се поставува реторичкото прашање: Дали не треба да им се укаже на учесниците во комуникацијата како да се однесуваат, односно дали не треба да има посебни упатства што ќе бидат корисни при комуникацијата? Тука мислиме на: држењето на телото, држењето на главата, на рацете, движењето на устата, забите и јазикот итн. – со единствена цел: за правилен изговор, кој многу ќе помогне во разбирливоста при комуникацијата. Сепак треба да се посвети внимание и на овој момент особено кога станува збор за учење странски јазик, па и учење на македонскиот јазик.

При евентуалното физичко присуство, треба да се спомене и носењето маски, со кое се отежнува разбирањето при комуникацијата меѓу нејзините учесници. Со тоа се покажува колку е важна и невербалната комуникација во процесот на интеракцијата. Со самото тоа што не се гледа устата додека се зборува, многу пати се случува учесниците да замолуваат да се повтори исказот, за да се продолжи комуникацијата.

Во таа насока, наместо заклучок, ќе кажеме дека како што се практикуваат курсеви, семинари и сл. за наставници, за лектори, може, во нивни рамки или одделно, да се предвидат методски единици за методолошки пристап кон професијата – наставник/лектор за странски јазик, каде што свое место ќе заземе и невербалната комуникација во сите свои области и подобласти.

Литература/References

- Заедничкаѡа европска референѡна рамка за јазѡциѡе: учење, настава и оцѡнување* (превод), (2001). Скопје: УКИМ, Филолошки факултет „Блаже Конески“. [Zaednichka evropska referentna ramka za jazicite: uchenje, nastava i ocenuvanje (prevod)/The Common European Framework of Reference for Languages: Learning, teaching, assessment (CEFR). Skorje: UKIM, Filoloshki fakultet Blazhe Koneski.]. (In Macedonian).
- Милетиѡ М. (2009). *Комуниколошки лексикон*. Београд. [Mileticj M. (2009). *Komunikoloshki leksikon*. Beograd.]. (In Serbian).
- Наставаѡа ѡо македонски јазик како странски: сосѡјѡби и ѡерсеѡекѡиви*, Зборник 1 (2003). Редакѡиски одбор: Минова-Гуркова, Лилјана, Гочкова-Стојановска, Татајана, Митревски, Љупчо. Скопје: УКИМ, Филолошки факултет „Блаже Конески“, Катедра за македонски јазик и јужнословенски јазѡци. [Nastavata po makedonski jazik kako stranski: sostojbi i perspektivi, Zbornik 1 (2003). Minova-Gjurkova, Liljana, Gochkova-Stojanovska, Tatjana, Mitrevski, Ljupcho. Skorje: UKIM, Filoloshki fakultet Blazhe Koneski, Katedra za makedonski jazik I juzhnoslovenski jazici.]. (In Macedonian).
- Тантуровска, Лидија. (2005). *Вежби и иѡри, Прираѡник за учење македонски јазик како странски*. Скопје, УКИМ, Филолошки факултет „Блаже Конески“. [Tanturovska, Lidija. (2005). *Vezhbi i igri za uchenje makedonski jazik kako stranski*./Games and Exercises, Handbook for the Acquisition of Macedonian as a Foreign Language. Skorje: UKIM, Filoloshki fakultet Blazhe Koneski.]. (In Macedonian).
- Samovar L.A., Porter R.E., McDaniel E. R. (2013). *Komunikacija između kultura*, Naklada Slap, Jastrebarsko.
- Veinrajt R. G. (2007). *Govor tela*, Beograd.
- Young Lailan. (1994). *Govor lica*, Zagreb.